

ԲԱԲԼՈՒՄՅԱՆ ԱՐՓԻՆԵ

(ՀՅԹԻ)

ԽԱՐԲԵՐՂԻ ՆԱՀԱՆԳԻՑ ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԱՄՆ
ԱՐՏԱԳԱՂԹԻ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ (1880-1914թթ.).
ԱՐՏԱԳԱՂԹԻ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ

XIX դարի վերջերին և XX դարի սկզբներին Օսմանյան կայսրությունում հայ բնակչության ժողովրդագրական փոփոխությունների միտումներից էր արտագաղթը՝ հիմնականում Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ: Հայերը Թուրքիայից ԱՄՆ սկսեցին գալթել դեռ 1830-ականներից, Ասիական Թուրքիայից՝ միայն 1869թ.¹: 1880-ականներից ԱՄՆ արտագաղթողների թիվը սկսեց աճել: Նրանց մեջ մեծ թիվ էին կազմում Խարբերդի նահանգից գաղթած հայերը: Ամերիկյան հյուպատոսների գնահատմամբ Օսմանյան կայսրությունից Ամերիկա արտագաղթած հայերի 4/5-ը Խարբերդի նահանգից էին²: Այս մասին են վկայում նաև Թուրքիայից ԱՄՆ արտագաղթած հայերի՝ դեռևս XIX դարի վերջերին հիմնած միությունների անվանումները, որոնց գերակշխ մասը կրում էր Խարբերդի նահանգի տարբեր բնակավայրերի անվանումները, ինչպես օրինակ՝ Քեսիրիկ, Հուսեյնիկ, Թլկատին, Բազմաշեն, Դատեն, Մալաթիա, Չմշկածուզ, Հաղթուկ և ուրիշներ:

Փորձենք արձանագրել արևմտահայության և հատկապես Խարբերդահայերի՝ ԱՄՆ արտագաղթի հիմնական պատճառները: Նախ նշենք, որ հայ բնակչության տեղաշարժերը այս տարածաշրջանի համար նոր երևույթ չէին: Տարիներ շարունակ Խարբերդից բազմաթիվ հայեր հարկադրված թողնում էին ծննդավայրը և տեղափոխվում այլ բնակավայրեր, ինչպես, օրինակ՝ Չմյուռնիա, Կ.Պոլիս, Ադանա, հետագայում նաև՝ Բաքու, Թիֆլիս, որտեղ նրանք աշխատում էին որպես ծառայողներ, բեռնակիրներ, բանվորներ, ջրկիրներ³: 1880-ականներից Խարբերդի նահանգի հայերի արտագաղթի հիմնական ուղղությունը դարձավ ԱՄՆ-ը: Եթե սկզբնական շրջանում ԱՄՆ եկած հայերը հիմնականում կրթված, առաջադեմ մարդիկ էին, որ գալիս էին ուսումը շարունակելու կամ արհեստների, առևտրի մեջ

հմտամալու համալ, ոմանք՝ քաղաքական ապաստան ստանալու⁴, ապա հետագայում նրանց մի ստվար մասն արդեն ԱՄՆ էր գալիս՝ աշխատանք գտնելու և ապահովելու հայրենիքում բոլած ընտանիքներին: Արտագաղթի հիմնական պատճառներից մեկը, թերևս, տնտեսվարելու սահմանափակ պայմաններն էին, ծանր հարկերն ու հողագրկությունը, ինչն առավել բարդացնում էր այն բնակավայրերի հայության վիճակը, որտեղ նրանց հիմնական զբաղմունքը երկրագործությունն էր: Ավելին, ակնհայտ էր հուլաբաժանման անարդարացի քաղաքականությունը, ինչը բերել էր նրան, որ Սեզրեի հարթավայրում հողագուրկ էր քրիստոնյա բնակչության 81.6%-ը, մինչդեռ մահմեդական բնակչության՝ 23.7%-ը⁵, այն դեպքում, երբ նույն հարթավայրի բնակավայրերում հայերը մեծամասնություն էին կազմում: Ողջ Խարբերդի գավառակում հողագուրկ էր գյուղական բնակչության քրիստոնյաների 74.1%-ը, մահմեդականների՝ 23.2%-ը⁶: Հարկ է նշել, որ Խարբերդի մահանգի որոշ տայածքներ՝ հատկապես Խարբերդի գավառակը, առանձնանում էին մասնական անմախաղեպ խտությամբ: Արտագաղթողների մեծ մասը հենց այս շրջանի բնակավայրերից էին:

XIX դարի վերջերին հայերի նկատմամբ իրականացվող հալածանքների քաղաքականությունը էլ ավելի սրվեց. տների խուզարկությունները, այս կամ այն պատճառով իրականացվող ձերբակալությունները դարձան այն ազդակը, որը ստիպեց արդեն հարյուրավոր, հազարավոր հայերի արտագաղթելու իրենց հայրենիքից: Ինչպես գրում է Կոլյուբակինը. «Հայերը ներկայումս անհրաժեշտ օգնություն չեն ստանում աղմինիստրացիայի ներկայացուցիչների ու դատարանի կողմից, քանի որ քրիստոնյաների նկատմամբ կիրառվող կողմնակալ վերաբերմունքը ավելի ու ավելի է մտնում հենց կառավարության գործողությունների սխտեմ և հաճախ ու մասնաշեղծ ջանասիրաբար կիրառվում մահանգային իշխանությունների կողմից: Խարբերդում այդ քաղաքականությունը առավել տեսանելի է, քան Հայաստանի ու Քրդստանի բազմաթիվ այլ մասերում, օրինակ, Էրզրումի և Վանի սանջակներում»⁷: Խարբերդը այն մահանգներից էր, որտեղ 1894-1896թթ. կոտորածներն ու բռնի մահմեդականացումը առավել լայն ծավալներ ունեցան, ընդ որում հետագա տարիներին ևս մահմեդականացման վտանգը չվերացավ: Ուստի, երբ 1894-1896թթ.

ջարդերի տարիներին և դրանից հետո շեշտակիորեն աճեց ԱՄՆ մեկնողների քանակը, նրանց մեջ ևս մեծ թիվ էին կազմում խարբերողիները: Նդամ տեղեկությունների համաձայն՝ 1910թ. ԱՄՆ-ում ապրում էր արդեն 26498 հայ⁸. որոնց մեջ զգալի թիվ էին կազմում հարբերողի մահանգից գաղթած հայերը:

ԱՄՆ հայերի արտագաղթի պատճառների մասին խոսելիս նշենք ևս մեկը: Նախ, արձանագրենք. որ դեպի ԱՄՆ հայերի հոսքը սկսեց Օտարերկրյա առաքելությունների լիազորների ամերիկյան խորհրդի՝ Օսմանյան կայսրության ողջ տարածքում ծավալած գործունեությանը զուգահեռ: Այս առաքելության հիմնական և ամենամեծ կայաններից մեկը հիմնվեց հենց հարբերողում: Միսիոներների կատարած աշխատանքը դրական արձագանքներ գտավ բնակչության շրջանում. սա նաև նշանակում էր վստահություն, համակրանք այն երկրի նկատմամբ, որը ներկայացնում էին նրանք: XIX դարի կեսերից ամերիկացի միսիոներները մի քանի տասնյակ երկսեռ դսլոցներ բացեցին հարբերում, Մալաթիայում, Ակնում, Արաբկիրում, Բազմաթիվ գյուղերում: 1878թ. հարբերում ամերիկյան քոլեջների ծրագրերով հիմնվեց Արմենիա քոլեջը, որը 1888թ. վերանվանվեց Եփրատ քոլեջ: Այս կրթարանը դարձավ ժամանակի լավագույն կրթօջախներից մեկը, որտեղ կրթություն էին ստանում Արմ. Հայաստանի տարբեր բնակավայրերից այստեղ եկած երիտասարդներ: Կրթական, մշակութային զարթոնքը, որ նկատվեց հարբերողի մահանգում ևս նպաստեց արտագաղթին: Արտագաղթողների մեծ մասը հենց քոլեջների, դպրոցների շրջանավարտներ էին, որոնք ԱՄՆ-ում էին փնտրում ազատության, իրավահավասարության, պաշտպանվածության այն մթնոլորտը, ինչի մասին լսել էին իրենց ուսուցիչներից, ամերիկացի միսիոներներից և ինչը չկար հայրենիքում:

Արտագաղթի մյուս հզոր ազդակը դա արդեն ԱՄՆ-ում հաստատված հայերի նամակներն էին, որտեղ նրանք խոսում էին Նոր Աշխարհի հրաշալիքների ու ամերիկացի ժողովրդի մեծահոգության մասին:

Արտագաղթի մասին խոսելիս պատկերն ամբողջական չի ստացվի, եթե չանդրադառնանք արտագաղթի հետևանքներին: Բազմաթիվ խարբերողիներ ԱՄՆ-ում աշխատող հարազատների ուղարկած գումարներով արդեն XX դարի սկզբներին կարողացան մեծ քանակությամբ հողեր գնել ու դառնալ խոշոր հողատերեր: Եթե «XIX

դարի վերջին քառորդում մահանգի հողերի 3/4-ը պատկանում էր թուրք աղաներին, ապա մինչև 1908թ. ավելի ու ավելի շատ հայեր դարձան ունեւոր սեփականատերեր»⁹։ Օրինակ, Չարսանճագի Հոշե գյուղից Ջուրնաճյան եղբայրները 1890-1912թթ. աշխատելով ԱՄՆ-ում, կարողացան գումար հավաքել և Բերրիի Հյուսնի բեկից գնել Հոշեի բոլոր բարերեր հողերը, այն դեպքում, երբ տարիներ շարունակ գյուղի բոլոր հողերը պատկանում էին Բերրիի թուրք աղաներին¹⁰։ Առավել մեծ փոփոխություններ գրանցվեցին Խարբերդի դաշտի գյուղերում, որովհետև այս բնակավայրերից էր նկատվել հայերի առավել մեծ հոսքն ԱՄՆ։ Ավելին, որոշ հայեր, որ մինչ այդ աշխատել էին ԱՄՆ-ում, տիրապետել նորանոր արհեստների, վերադառնալով հայրենիք, իրենց ծննդավայրերում հիմնեցին սեփական արհեստանոցներ ու գործարաններ։ Նաև, Խարբերդի մահանգից հեռացած ու ԱՄՆ-ում հաստատված հայերի օժանդակությամբ հայրենիքում վերանորոգվեցին բազմաթիվ եկեղեցիներ ու դպրոցներ, կառուցվեցին նորերը։

Մյուս կարևոր հետևանքը, դա հեռացողների քանակի ազդեցությունն էր հայ բնակչության թվաքանակի վրա։ Հայաշատ քաղաքների, գյուղերի համար մի քանի հարյուր մարդու արտագաղթը, թվում է, էական ազդեցություն չպետք է ունենար։ Մյուս կողմից, երբ արձանագրում ենք, որ արտագաղթը այս մահանգից կրում էր մասսայական բնույթ, ավելին, հեռանում էին մեծ մի քանի տասնյակ տուն հայ բնակիչ ունեցող գյուղերից, ընդ որում՝ հիմնականում երիտասարդներ, պարզ է, որ սա չէր կարող չազդել մահանգի հայ բնակչության ժողովրդագրության վրա։ Օրինակ, 1895թ. Թլկատին գյուղից ԱՄՆ-ում էին 300 երիտասարդներ¹¹։ Խարբերդի դաշտի Քեորբե գյուղից մինչև 1915թ. ԱՄՆ էին գաղթել շուրջ 100 անձինք, ինչը կազմում էր գյուղի հայ բնակչության շուրջ 15%-ը¹²։ Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարանի 1913թ. տվյալների համաձայն Խարբերդի մահանգից արտագաղթել էին 29410 հայ¹³, ինչը կազմում էր մահանգի հայ բնակչության շուրջ 15%-ը։

Ամփոփելով, նշենք, որ խարբերդցիների արտագաղթը ԱՄՆ ուներ ոչ միայն տնտեսական, սոցիալական, քաղաքական պատճառներ, այլ մեծ կապված էր ամերիկյան միսիոներներական կազմակերպության ծավալած գործունեության ու մեծ մահանգի կրթական կյանքի աշխուժացման հետ։ Ինչ վերաբերում էր արտագաղթի հետևանքներին,

ապա դրանք հակասական էին. մի կողմից չպետք է թերագնահատել արտագաղթողների նպաստը Խարբերդի նահանգի հայ բնակչության տնտեսական, մշակութային վերելքում, մյուս կողմից, ակնհայտ էր, որ արտագաղթող հայերի քանակը չէր կարող իր բացասական ազդեցությունը չունենալ նահանգի հայ բնակչության թվաքանակի վրա:

ARPINE BABLUMYAN
(AGMI)

THE MAIN CAUSES OF IMMIGRATION OF ARMENIANS FROM
KHARBERT VILLYET
TO THE USA (1880-1914). THE CONSEQUENCES OF IMMIGRATION

The immigration of Armenians from the Ottoman Empire to the USA began in 1880s. Among the immigrants many Armenians were from Kharbert villayet. The Armenians immigrated to USA because of the unsafe conditions and general poverty in their native land. It must be mentioned, that the flow of Armenians to the USA began alongside with the actions of American Board of Commissioners for Foreign Missions.

Many Armenians in Kharbert already at the end of 19th century with the help of their relatives working in the USA could buy large amount of land territories and became landowners. This had its positive influence on the economic development of the province. But the immigration had also negative effect to the number of Armenians in Kharbert villayet.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ավագյան Զ., Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների հայ գաղութի պատմություն, Եր., 2000, էջ 43:
2. Barbara Merguerian, The View From the United States Consulate, Armenian Tsopk/Kharpert, edited by R. Hovannisian, Costa Mesa, California, 2002, p. 281.
3. Robert Mirak, Torn Between Two Lands: Armenians in America, 1890 to World War I, Cambridge, 1983, p. 40.
4. Malcom Vartan, The Armenians in America, The Pilgrim Press, Boston, Chicago, 1919, pp. 60-61.
5. Колубакинъ А.М., Материалы для Военно-Статистическаго Обозрения Азиатской Турции, томъ III, часть I, отдель 2-й, Тифлисъ, 1891, с. 366.
6. Նույն տեղում, էջ 376:
7. Նույն տեղում, էջ 336:
8. Malcom Vartan. The Armenians in America, p. 65.
9. Krikorian Mesrob, Armenians in the Service of the Ottoman Empire 1860-1908, p. 72.
10. Երեւանեան Գ.Ս. Պատմութիւն Չարսամճազի հայոց, տպ. Կ.Տօմիկեան, Պեյրութ, 1956, էջ 243:
11. Ծիգմէճեան Մանուկ Գ. Խարբիրդ եւ իր գաւակները, Ֆրէզնոյ, 1955, էջ 198:
12. Շապուհեան Զարուհիւմ Ն. Պատմութիւն Զօսիէ կամ Զեօրթ գիւղին, 1917 յուլիս 10, Ամերիկա, Լոս Անջելիս, ծննդագիր հուշագրություն, ՀՅԺԻ, քաժին 8, քալ.39, էջ 83, 145-189:
13. Kevorkian Raymond H., Paboudjian Paul B. Les Armeniens dans l'empire Ottoman. A la veille du Genocide, Les editions d'Art et d'Histoire Arhis, Paris, 1992, p. 59.